

ORNAMENT NA KERAMIKI JUGOSLOVANSKEGA NEOLITIKA IN STIL PROSTORA

TATJANA BREGANT

Univerza, Ljubljana

Na ornament neolitske keramike v Jugoslaviji po pravici gledamo kot na poglavitno umetnostno zvrst tega obdobja.¹ Ornament je v mejah možnosti, ki mu jih nudi posoda kot njegovo arhitektonsko oporišče, avtonomna likovna panoga. Zato mora študij ornamenta temeljiti na metodi stilne analize, kajti edino z njo lahko gledamo na ornament kot organsko celoto in po tej poti lahko odkrijemo tako razvoj ornamenta kakor lahko tudi zaokrožimo resnične kulturne celote. Pomembna sta tu tako razvojni vidik, ki nam odkrije stopnje zorenja ornamenta, kakor tudi regionalni vidik, ki ga zgodovina umetnosti označuje s pojmom stil prostora. Stilna analiza nam je omogočila opazovati razvoj ornamenta znotraj vsake kulture, določiti njen značaj, ugotoviti razvojno vodilno komponento ter opazovati razmerje med ornamentom in formo posode. Ta metoda nam je tudi zagotovila okvirno ugotavljanje veznih členov v razvoju tam, kjer so v gradivu še slabo izpričani. Na vrsto teh vprašanj stratigrafija ne more odgovoriti. Poleg tega tudi niso povsod na razpolago podatki ali pa le fragmentarno. Če pa so na razpolago, jih je mogoče izredno koristno porabiti kot kontrolo stilne analize. Stratigrafija dopolnjuje stilno analizo in omogoča ugotavljati zadrževanje arhaičnih elementov v sklopu mlajšega gradiva, omogoča nam tudi ugotavljati relativni kronološki odnos med posameznimi najdišči iste kulturne skupine in preko njih tudi relativni kronološki odnos med posameznimi kulturnimi skupinami. Stratigrafija nima ambicije, da bi določala matična ali obrobna provincialna območja posameznih kulturnih skupin in tudi ne more razložiti pojava regionalno obeleženih kultur. Vsa ta in podobna vprašanja omogoča reševati stilna analiza; pomembnejše je še to, da je prikladna za pripravo ocene umetnostnega deleža neolitskih kultur.

Danes znane in kronološko opredeljene kulture jugoslovanskega neolitika pripadajo posameznim stilnim obdobjem določenega razvojnega cikla. Z enakopravnim upoštevanjem vseh ornamentalnih prvin, tako motivov, ornamentalnih tehnik in kompozicije, moremo govoriti o stilu ornamenta, ki pa je odvisen od tega, kako je posoda oblikovana oziroma pojmovana. Tako izhodišče nam je pomagalo ugotoviti, da se celotni neolitik s tremi stilnimi obdobji na jugoslovanskih tleh preživele tri kulturne skupine. Na prostoru

¹ T. Bregant, Ornament na neolitski keramiki v Jugoslaviji. Ljubljana (1968) 7—148. Članek se v celoti naslanja na to delo, v katerem je podana vsa potrebna dokumentacija.

Dalmacije in njenih otokov je bila jadransko-mediteranska kulturna skupina, z *impresso-cardium*, danilsko in hvarsko razvojno stopnjo. Na prostoru Makedonije, zahodne Bolgarije in severne Grčije je živel makedonsko-mediteranska kulturna skupina, ki izpričuje z danes znanim gradivom tega matičnega prostora le svojo 2. in 3. razvojno stopnjo. Na prostoru južne Panonije pa je imela svoj življenjski prostor kontinentalna kulturna skupina s 1. barbotinsko, 2. starejšo in 3. mlajšo vinčansko razvojno stopnjo. Pri obeh mediteranskih kulturnih skupinah je nosilec upodabljanja ornament na arhitekturno tektonski posodi, ki je sicer v vseh svojih sestavinah popolnoma razvita, vendar blago profilirana in upodabljačoče nevtralna. V kontinentalni kulturni skupini pa je upodabljačoča posoda, ornament na njej sicer razvit, a upodabljačoče nevtralen.

V 1. stilnem obdobju jadransko-mediteranske kulturne skupine so ornamenta po stilu linearno ploskoviti. Takšno karakteristiko jim zagotavljajo upodabljačoče nevtralni (žigosani) odtisnjeni motivi, linearno kompronirani, in iz njihovih višje organiziranih oblik so se razvili statični geometrijski motivi, statično conalno komponirani v tehniki vreza. To stopnjo dosežejo ornamenta v 1. stopnji ali *impresso-cardium* razvojni stopnji jadransko-mediteranske kulturne skupine.

Izhodišče kontinentalne kulturne skupine je iz vseh početkov drugačno. Grobo nametani barbotin z učinkom gnetene gmote, ki je sicer na površini posode, kaže v najbolj zgodnji fazi plastično izhodiščno tendenco razvoja kontinentalne kulturne skupine, in to v času, ko posoda še ni razvita. S postopnim razvojem v smislu diferenciacije profila posode pa postane barbotin v obliki nalepkov in prevlečenega barbotina motivno konkretn in neposredni njegov nadaljnji razvoj privede do formiranja kaneliranih, motivno in kompozicijsko statičnih ornamentov, ki imajo svoje mesto na tistih oblikah posod, ki niso nazorno plastično oblikovane, ampak so izhodiščno praktične zasnove. V 1. razvojni stopnji ali barbotinski razvojni stopnji kulturne skupine so tudi *impresso* in vrezani ornamenta, ki se v tem času še ločeno pojavljajo, vendar pa že ob koncu 1. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine in predvsem v 2. ali starejši vinčanski razvojni stopnji nastopajo koordinirani kot linearno-grafični ornamenta, v obliki z vbodi izpolnjenih trakov, na nazorno plastično oblikovanih posodah. Ti ornamenta dekorativno bogatijo posodo, vendar nimajo upodabljaočih tendenc, ker jih prepuščajo posodi. V sklopu barbotinske razvojne stopnje oziroma starčevačke kulture pa so slikani ornamenta tuj element, lasten makedonsko-mediteranski kulturni skupini. Za študij razvoja 1. stopnje makedonsko-mediteranske kulturne skupine sicer še nimamo na razpolago gradiva na matičnem območju, vendar pa nam daje slutiti njihovo okvirno podobo celotna tendenca razvoja makedonsko-mediteranske kulturne skupine in nekateri črtno risano slikani (beli na temno) ornamenta kot nevtralni motivi, ki so trenutno zastopani le v okviru 1. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine.

Različni izhodiščni koncept obeh mediteranskih kulturnih skupin na eni strani in kontinentalne skupine na drugi se izoblikuje v drugem stilnem obdobju vseh treh kulturnih skupin. Ornament je kot nosilec upodabljanja v obeh mediteranskih kulturnih skupinah reliefno plastičen v jadransko-mediteranski kulturni skupini in slikana projekcija telesa na ploskev (temno

na svetlo), torej slikano ploskovito v makedonsko-mediteranski kulturni skupini. Posod veže dinamična kompozicija izoblikovane statične in dinamične motive. Posoda je izoblikovana, a je nevtralno oporišče, ki nudi nemoten razcvet ornamentu. V kontinentalni kulturni skupini se v drugem stilnem obdobju izoblikuje plastična tendenca razvoja na kontinentu, vidna v razvitih prvih ornamenta, ki sicer formo posode vedno dopolnjuje tako pri reliefno-plastičnih kaneliranih kakor tudi pri grafično linearnih vrezanih in žigosanih ornamentih. V obliki posode oziroma njeni razgibani profilaciji je torišče plastičnega izraza in obenem upodabljanja v tem času. Poleg tega pa je tu izredno številna prosta plastika, ki podčrtava plastično noto razvoja na kontinentu in je obenem poleg navedenega močan dokaz za integralnost starčevačke in vinčanske kulture.

Tretje stilno obdobje še jasneje kaže na razmerju ornament in oblika posode različna izhodišča obeh mediteranskih kulturnih skupin na eni strani in kontinentalne na drugi; čeprav je tudi med obema mediteranskima kulturnima skupinama razlika v tehničnem prijemu pri upodabljanju motivov. Motivni svet predstavljajo derivati vseh motivov in je zaradi specifične forme dosežena svobodna kompozicija neomejenega motiva vsaj v širokem, za ornament razpoložljivem pasu. V kontinentalni kulturni skupini se posoda racionalno poenostavi in v tej obliki nudi svoboden preplet ornamentu, ki pa te možnosti ne izrabi zaradi tradicionalno podrejene vloge obliki posode. V tem času lahko rečemo, da so ornamentni hvarske variante jadransko-mediteranske kulturne skupine slikano slikoviti v smeri svetlobne interpretacije zarodka prostora. Makedonsko-mediteransko kulturno skupino označujejo še vedno slikano ploskoviti ornament, ki pa ustrezno upoštevajo svobodno variacijo motivov in svobodno kompozicijo. V mlajši vinčanski razvojni stopnji kontinentalne kulturne skupine pa se nadaljujeta obe veji ornamentov, tako linearno grafična in reliefno plastična, s času primernim značajem, kar se izrazi z grafično-slikovitimi in navidezno reliefno plastičnimi glajenimi ornament.

Tako nam študij ornamenta in forme posode s stilno analizo zaokroži v Jugoslaviji tri kulturne celote s tremi razvojnimi stopnjami oziroma stilnimi obdobji. Terminološko moremo zanje prikojiti ustrezne umetnostnozgodovinske oznake. Prvo obdobje je stilno linearno, drugo klasično in tretje slikovito. Pripomnimo pa naj, da se terminom, uveljavljenim v umetnostni zgodovini najbolj približa jadransko-mediteranska kulturna skupina. Samo ta je dosegla tisti organični razvoj, ki smo ga vajeni ugotavljati v kasnejših visoko razvitih kulturah, ko so formirane vse likovne panoge; zato je za njena stilna obdobja najbolj opravičena nomenklatura kasnih zgodovinskih kultur za oblikovanje telesnosti, po kateri je ornament v prvem stilnem obdobju ploskovit, v drugem plastičen in v tretjem slikovit, čeprav sedaj le v smeri svetlobne interpretacije oblikovanja prostora, na nivoju abstraktnih stiliziranih likov — geometrije. Zato smemo po pravici označiti jadransko-mediteransko kulturno skupino kot klasično pripadnico jugoslovanskega neolitika.

Duhovna kultura, ki se zrcali v umetnosti prostora centralne Bosne, Kosmeta in Pomoravja in se razlikuje od navedenih kulturnih centrov, so-glaša z geografsko lego teh predelov, ki predstavljajo vmesne regije med kontinentalnim Podonavjem in mediteranskim dalmatinskim ter makedon-

skim prostorom. Kultura centralne Bosne, butmirska, je po svojem značaju regionalno specifična v primeri z razvojem slikovitosti jadransko-mediteranske kulturne skupine. Nastala je kot rezultat regionalne pogojenosti ter predstavlja močan kulturni center variantne kakovosti. Izhodiščno jadransko-mediteranska je bila preseljena na mediteranu tuje okolje v času najbolj zrelega razvoja matičnega področja, obdrži vse bistvene mediteranske kakovosti, ki so najbolj vidne v pojmovanju upodabljajočega ornamenta na upodabljaajoče nevtralni, a razviti posodi. Motivni svet je jasen in nenatran po mediteranskem konceptu in času primerno upodablja derivatne oblike vseh motivov. Svobodna kompozicija omejenega motiva metopaste oblike veže motivne derivate, izvedene v grafični tehniki vbodenih linij. Metopasta kompozicija ter grafični tehnični prijem sta elementa kontinentalne kulturne skupine. Butmirska kultura jih je sprejela in prilagodila svojemu okusu. Metopasta kompozicija je nastala kot razvojna nujnost neupodabljajočega ornamenta v kontinentalni kulturni skupini, bila sprejeta v butmirsko varianto in predelana v obliko okvirjenih polj prosto raztresenih po površini posode. Grafični tehnični prijem je tu izveden v obliki vbodenih linij brez kombinacije s tehniko vreza, znatno finejši kot v kontinentalni kulturni skupini. S tako upodobljenimi ornamentami in poleg tega še z upoštevanjem barvnih kontrastov belega inkrustiranega motiva, ki lebdi na temni površini posode z rdeče slikano prosto površino okoli ornamentiranega polja, se je butmirska varianta izkazala kot pripadnica obdobja slikovitega stila in jadransko-mediteranske kulturne skupine, s tem da je v osnovnem konceptu upodabljajočega ornamenta in jasnega motivnega sveta ostala njej zvesta. Na novem miljeju je spričo bližine kontinentalne kulturne skupine prevzela kontinentu lastne elemente in jih prilagodila ter razvila grafično upodobljene slikovite ornamente. S takim umetnostnim potencialom opravičuje oznako variantne pripadnice slikovitega stilnega obdobja jadransko-mediteranske kulturne skupine regionalnih kakovosti.

Na prostoru Kosmeta in Pomoravja se je v času 3. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine izoblikovala kosmetsko-pomoravska varianta mlajše vinčanske kulture. Na Podonavju tujem in odmaknjenem miljeju je razvila izhodiščno kontinentalne elemente v smislu mediteransko obarvanih kakovosti. Zaradi daljšega življenja na kontinentu odmaknjenem prostoru, za najmanj ves čas trajanja starejše vinčanske razvojne stopnje in še živčih elementov barbotinske razvojne stopnje, je izoblikovala razvoju v Podonavju tujo potezo, vidno v upodabljajočem ornamentu na nevtralni arhitekturno-tektonski posodi. S to potezo se je bistveno oddaljila od vodilne komponente v razvoju matičnega ozemlja in je postala bolj mediteranska, kot je bila butmirska kontinentalna. Nenatranane motivne oblike, komponirane v svobodni kompoziciji neomejenega motiva so prav tako mediteranski element. Le grafični tehnični prijem vzporedno vrezanih linij je predelana oblika kontinentalnega izraza (fonda). Vzporedno s to regionalno kulturno kakovostjo pa živijo elementi izrazito kontinentalnega koncepta. To so metopasto komponirani motivi in reliefno plastični kanelirani ornamentami, kot izraziti pripadniki razvoja kontinentalnega centra. V času 3. razvojne stopnje kontinentalne kulturne skupine je kosmetsko-pomoravska varianta izoblikovala svoj svet predstav in ni več sprejemala novih impulzov razvoja svojega izhodišča. To je razvidno v pomanjkanju glajenih

oziroma navidezno reliefno plastičnih in žigosanih grafično slikovitih ornamentov, ki so v tem času karakteristika kontinenta.

Obe varianti sta nastali kot rezultat regionalne pogojenosti in predstavljata dva močna kulturna centra, ki sta se na podlagi različnih izhodišč na tujem miljeju razvila drugače kot v matičnih deželah. Končni rezultat teh regionalnih pogojev na obeh straneh pa predstavlja presenetljivo realistično oblikovana prosta plastika tako iz samega Butmira kakor iz Valača. Izhodiščno kontinentalna fantastična in ekspresivna plastična figura je križana z mediteranskim arhitekturnim racionalizmom rodila realizem v plastiki. V obdobju klasičnega stila jadransko-mediteranske kulturne skupine je pojmovana kot racionalna arhitektura (obeh spolov), upodobljena v posodi, na kontinentu pa je pojmovana kot predvsem ženska, zgneteno plastična figura ekspresivnega izraza. Posledica križanja teh dveh svetov je: iz arhitekturnega načina upodabljanja prevzeti realistični racionalizem, iz ekspresivno plastičnega pa plastično zgnetena figura, ki je rodila realistično plastiko obeh spolov.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ornament auf der Keramik des jugoslawischen Neolithikums und der Raumstil

Die heute bekannten und chronologisch eingeordneten jugoslawischen neolithischen Kulturen sind Zugehörige einzelner Stilzeitalter eines bestimmten Entwicklungszyklus. Diese Zeitalter können wir einstweilen mit den in der Kunstgeschichte geltenden Termini bezeichnen: das Zeitalter des linearen, des klassischen und des malerischen Stils, mit der Anmerkung, dass sich zwar für zweite Zeitalter der Name »Zeitalter des plastischen Stils« eingebürgert hat, doch scheint für das Ornament und seinen Charakter der oben verwendete Terminus exakter. Auf Grund der Stilanalyse konnten wir die Entwicklungsnuancen des Ornaments bestimmen, das Verhältnis zwischen Ornament und Gefäßform sowie die regionalen Varianten, die in der Kunstgeschichte als Raumstil bekannt sind. Über den Stilausdruck des Ornaments entscheiden entsprechende Motive, dargestellt in einer bestimmten Ornamentartechnik und entsprechend komponiert. Die Entwicklung verläuft von neutralen Motiven (impresso, Barbotine-Aufklebungen), die anfangs kompositorisch unbetont sind, zu gleichen linear komponierten, über statisch-geometrische Motivformen (Dreiecke, Quadrate, Rhomben, usw.), die im Zeitalter des linearen Stils in zonaler oder statischer Komposition verbunden sind, zu dynamischen Motiven (Mäander, Spirale), verbunden im klassischen Stilzeitalter zu dynamischen Kompositionen, bis zum dritten — dem malerischen Stilzeitalter —, worin alle Motivderivate in freier Komposition auftreten. Bei den Ornamentartechniken können wir den Entwicklungsgang ein und derselben Technik verfolgen (Einritzung, Einschnitt, eingekerbte Linien, Auskerbungen), oder es folgen einander unterschiedliche, doch entwicklungsmässig wegen der Strukturgestaltung der Gefäßoberfläche verbundene Techniken (Barbotine, Kannelieren, Glätten). So lebten in Jugoslawien im Neolithikum drei Kulturgruppen, und zwar in Raum Dalmatiens und auf seinen Inseln die adria-

tisch-mediterrane mit der impresso-cardium, der Danilo- und der Hvar-Entwicklungsstufe, im Raum Südpannoniens die kontinentale mit der Barbotine- sowie der älteren und der jüngeren Vinča-Entwicklungsstufe, und schliesslich im Raum Mazedoniens, Westbulgariens und Nordgriechenlands die mazedonisch-mediterrane Kulturgruppe, für die jedoch das heute vorliegende Material nur die 2. und 3. Entwicklungsstufe bezeugt (die klassische und die malerische). Bei beiden mediterranen Kulturgruppen ist das Ornament Träger der Darstellung, bei der kontinentalen ist es dagegen das Gefäss, wenn auch beide Elemente überall vollständig entwickelt sind. Die Stratigraphie bestätigt die mit Hilfe der Stilanalyse in den Schichten oder Wohnhorizonten der Fundorte festgestellte Entwicklung, z. B. in Vinča, Anzabegovo, Zelenikovo, Banjica, Grapčeva špilja, Crvene Stijene, usw. Im Rahmen der Barbotine-Entwicklungsstufe der kontinentalen Kulturgruppe ist die bemalte Keramik ein Element der mazedonisch-mediterranen Kulturgruppe, das für die entwicklungsmässige und chronologische Priorität der letzteren spricht und zugleich ein Urteil über die Dauer der einzelnen Stilzeitalter ermöglicht.

Das Gebiet von Mittelbosnien, Kosmet und das Moravagebiet weist einen regionalen Zug auf. Zum Zeitalter des Malerischen der adriatisch-mediterranen Kulturgruppe gehört die Butmir-Variante, die alle mediterranen Merkmale besitzt, vor allem in der fundamentalen Auffassung des darstellenden Ornaments auf neutralem Gefäss. Sie nimmt einige der kontinentalen Kulturgruppe eigenen Elemente auf und erreicht das Malerische, obgleich nicht so wie die Hvar-Variante mit ihren hell auf dunklen Untergrund gemalten Motiven. Regionale Züge trägt auch die Kosmet-Moravagebiet-Variante, die ausgangsmässig kontinental ist, doch in längerer Entwicklung einige ausgeprägt mediterrane Elemente ausgestaltet hat, was besonders im Verhältnis zwischen Ornament und Gefässform zum Ausdruck kommt. Eine sichtbare Manifestation des Raumstils ist die realistische freie Plastik beider Gebiete, die ebenso wie ihre ornamentierte Keramik ein Resultat regionaler Bedingtheit ist.